

Анатолій Щербань

(кандидат історичних наук,

докторант Харківської державної академії культури)

Коло наукових зацікавлень: декор глиняних виробів від неоліту до сучасності, давнє прядіння і ткацтво, археологічні пам'ятки та історія козацької доби Середнього Поворскля.

До питання вивчення першої облицювальної кераміки на Русі – плиток з Десятинної церкви

У статті подано коротку характеристику полив'яних плиток доби Русі, знайдених під час розкопок на території Десятинної церкви. Акцентовано увагу на їхньому декорі. Проаналізовано основні гіпотези щодо технології його нанесення.

Ключові слова: Десятинна церква, глиняні плитки, декор.

В статье дана краткая характеристика поливных плиток времен Руси, найденных во время раскопок на территории Десятинной церкви. Акцентировано внимание на их декоре. Проанализированы основные гипотезы о технологии его нанесения.

Ключевые слова: Десятинная церковь, глиняные плитки, декор.

Спорудження Десятинної церкви започаткувало новий період в історії архітектури й гончарства Східної Європи. Зокрема, новим видом продукції, використаної для її декорування, стали полив'яні глиняні плитки. Пізніше подібні вироби використовувалися для оздоблення інших храмів Русі. Відповідно вони є непоодинокими знахідками під час досліджень решток давньоруських церков. Одні з останніх виявлено під час розкопок 2003 року храму XII ст. [7].

Давньоруські полив'яні плитки здавна цікавили науковців, що виразилося в наявності згадок про них в значній кількості публікацій [3–5; 9–10]. Проте фрагментам підлоги Десятинної церкви (у тому числі полив'яним плиткам) присвячено єдину спеціальну статтю, опубліковану 1996 року Н. Самохатко [6]. Щоправда, глиняні вироби дослідниця описала досить побіжно. За її даними, у фондах Національного заповідника «Софія Київська» зберігаються 22 фрагменти таких виробів, покритих темно-зеленою, світло-зеленою, жовтою та коричневою поливами. Одна плитка має жовту поливу з темно-зеленими плямами.

За товщиною можна виокремити дві групи плиток: 2–2,5 см та 3–4,5 см. Це свідчить, на думку Н. Самохатко, про використання в оздобленні церкви двох типів плиток – невеликих тонких і великих товстих, подібних до збережених у Софійському соборі. Останні вражають своїми розмірами (70 × 70 × 5,5 см) [6, с. 60] і засвідчують високу майстерність гончарів, що їх створювали. Окрім Софійського заповідника, фрагменти плиток з Десятинної церкви зберігаються в інших установах. Зокрема, у фондах Національного музею історії України – фрагмент плитки, покритої коричневою поливою, поверх якої нанесено зелені лінії [6, с. 60].

Призначення подібних плиток очевидне – їх використовували для викладання й одночасно прикрашання підлоги. Здавалося б, не мала викликати сумнівів і технологія декорування. Оскільки подібні композиції широко використовувалися донедавна в українському гончарстві. Утім, думки вчених щодо способів нанесення орнаментів на давньоруські плитки розділилися.

Уперше спробу визначення технології їх оздоблення зробила археолог Н. Полонська 1911 року одразу після завершення розкопок решток давньоруського Білгорода під керівництвом В. Хвойки, під час яких було знайдено такі вироби [4]. У 1913 році висловлену нею гіпотезу повторив В. Хвойка [10], а 1949 року – археолог Б. Рибаків [5, с. 360–362].

Базуючись на знайденому на території Старокиївської гори (садиба Петровського) тиглі, що мав носик і дві місткості, у яких збереглися рештки сплавленої маси, вони зробили висновок, що розжарені плитки поливалися з подібних інструментів розплавленими різнокольоровими емалями.

У 1956 році цю версію, не називаючи імен учених, котрі її висунули, прокритикувала досвідчена дослідниця архітектурної майоліки С. Філіпова. Вона зробила висновок, що ці орнаменти нанесено за допомогою техніки, яку використовували українські гончарі ще в середині ХХ ст., – фляндрівки. На її думку, у знайдених на території садиби Петровського тиглях були холодні, розведені водою фарби. За результатами спектрального аналізу їхніх залишків на фрагментах плиток з давньоруського Білгорода було з'ясовано, що на відміну від ангобів, використовуваних народними гончарями, вони містили домішки олова. На думку С. Філіпової, це олово вводилося у вигляді руди, а не в переробленому вигляді, з метою забезпечення стійкості фарб, збагачення їхнього кольору. Маса ж, виявлені у тиглях, сплавилася під час пожежі, що знищила майстерню. Цікаво, що температура плавлення маси в

одному тиглі – 800°C, а в іншому – 1200°C. Дослідниця вірно вказала, що в одному з тиглів міг бути ангоб, оскільки поливи з температурою плавлення 1200°C в умовах тогочасного гончарства неможливо було застосувати. Адже плитки, виготовлені з легкоплавкої маси при цьому деформувалися б, а в тогочасних горнах не можна було досягнути такої температури [9, с. 33–35]. Імовірно, книга С. Філіпової була не поміченою археологами. Адже через десять років після її виходу у статті, присвяченій виробництву писанок на Русі, археолог Т. Макарова повторила висновки Б. Рибаківа, навіть не згадуючи роботи С. Філіпової [3, с. 142–143].

Значну частину зроблених С. Філіповою висновків підтвердив у своїй кандидатській дисертації, захищеній 1969 року, мистецтвознавець та кераміст-технолог О. Тищенко. Він засумнівався лише в тому, що розпис зроблено ангобами. Проаналізувавши плитки з давньоруського Білгорода, здобуті під час досліджень 1966 року, він зробив висновок, що на всіх них розпис надполив'яний, нанесений за допомогою глиняних «лячок» холодною розведеною глазуррю [7, арк. 216–223]. Одразу ж після захисту дисертації він опублікував статтю, присвячену цьому явищу, у спеціалізованому археологічному виданні – журналі «Археологія», де висловив критичні міркування щодо роботи попередників [8, с. 75–87]. Через два роки після цієї публікації Т. Макарова опублікувала невелику за обсягом монографію, присвячену вивченню полив'яних виробів, де знову повторила неправильні висновки попередників-археологів, не згадуючи робіт технологів [3, с. 9].

Таким чином, упродовж столітнього вивчення орнаментованих фляндрівкою виробів доби Київської Русі, сформувалося два погляди на технологію її нанесення. Археологи з початку ХХ ст. стверджували, що орнамент наносили розплавленими поливами на гарячі вироби зі спеціальних тиглів. Технологи, пов'язані з керамічним виробництвом, однозначно заявляли, що таким чином нанести будь-яке зображення на глиняні вироби неможливо. Проте й думки обох технологів, котрі писали про оздоблення давньоруських глиняних плиток, розходилися в оцінці того, яким чином нанесено конкретні орнаменти на конкретні вироби.

Для перевірки всіх наявних на початок ХХІ ст. гіпотез на базі лабораторій Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв було проведено ряд експериментів (результати були виголошені автором на Міжнародному науково-

практичному керамологічному семінарі «Експеримент у сучасній керамології: шлях до наукової істини чи профанація наукових знань» (28–30 травня 2008 року)). Було з'ясовано, що фляндровані орнаменти на глиняні плитки й писанки можна наносити лише за допомогою методу, яким користувалися народні гончарі України XIX–XX ст. Тобто правильною щодо цих орнаментів є версія С. Філіпової. Для полив'яних плиток, декорованих іншим чином (у тому числі знайдених на руїнах Десятинної церкви), можливим є спосіб, визначений О. Тищенком. Абсурдним є пояснення, висловлене вперше Н. Полонською і підтримане в подальшому більшістю дослідників.

Насамкінець, про авторів виробництва полив'яних глиняних плиток, започаткованого будівничими Десятинної церкви. Немає сумнівів, що це були висококваліфіковані візантійські майстри. Оскільки складна технологія декорування таких виробів на території Русі до часу спорудження першого храму не використовувалася. Імовірно, їх створювали на місці спорудження церков. Хоча не виключено, що окремі вироби чи їх серії були імпортованими.

Справу дослідження давньоруських полив'яних плиток (у тому числі знайдених на руїнах Десятинної церкви) не варто вважати закінченою. Лише подальше їх студіювання за допомогою методів фізико-хімічних наук з перевіркою результатів експериментальним шляхом може пролити світло на історію створення цих цікавих артефактів.

Література

1. Каталог // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К. : Артек, 1996. – С. 111–204.
2. Макарова Т.И. О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. – М. : Наука, 1966. – С. 141–145.
3. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М. : Наука, 1972. – 20 с.+VIII табл.
4. Полонская Н.Д. Археологические раскопки В. В. Хвойки 1909–1910 гг. в местечке Белгородке // Труды Московского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда. – М., 1911. – С. 62–64.
5. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
6. Самохатко Н. Фрагменти підлоги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К. : Артек, 1996. – С. 59–60.
7. Тищенко А.Р. Древнерусская и украинская керамика X–XVII вв. (особенности и принципы декорирования) : дисс. ... канд. искусствоведения (машинопись). – К., 1969. – 569 л. // Національний музей-заповідник

українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1, оп. 2, од. зб. 15/1.

8. *Тищенко О.Р.* До питання про техніку виготовлення давньоруських полив'яних плиток // *Археологія*. – 1970. – Т. 24. – С. 75–87.

9. *Филиппова С.В.* Архитектурная майолика. – М. : Государственное издательство литературы по строительным материалам, 1956. – 156 с.

10. *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – 101 с.